

Aina BŪDVYTYTĖ, Silvija PAPAURĖLYTĖ-KLOVIENĖ
(Šiaulių universitetas)

TĖVAS KAIP PASAULIO KATEGORIZACIJOS ATSKAITOS TAŠKAS LIETUVIŲ IR VOKIEČIŲ KALBŲ PASAULĖVAIZDŽIUOSE

THE FATHER AS A REFERENCE POINT OF THE WORLD CATEGORIZATION IN THE WORLDVIEWS OF THE LITHUANIAN AND GERMAN LANGUAGES

Pagrindiniai žodžiai: kategorija, kategorizacija, kognityvinė lingvistika, konceptualioji analizė, kalbos pasaulėvaizdis.

Keywords: category, categorization, cognitive linguistic, conceptual analysis, language worldview.

Summary

This article aims to reveal how behaviour inherent to father is perceived in the worldviews of the Lithuanian and German languages. The present research is based on the analysis of 200 examples of adverb *tėviškai*, and comparative construction *kaip tėvas*, collected from the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language and the same number of their equivalents in German: *väterlich* and *wie ein Vater*. The examples of the German language were collected from corpora *ids.mannheim* and *LeipzigWortschatz*. The fragments of the worldviews of the Lithuanian and German languages related to the category *tėviškumas* (*fatherhood*) were neither compared nor described individually, therefore, the research presented in this article is new, it may provide information on a possible and universal nature of the fatherhood category and its specific characteristics that depend on the specificity of the worldview of language.

The research presented in this article is based on the cognitive linguistics approach to the world categorization: the focus is on the fatherhood category in the worldviews of the Lithuanian and German languages; the cases are analysed, when the activities inherent to non-verbal reality are described as performed in fatherhood manner, the essence of things and phenomena are described through the relationship with the fatherhood category.

The conclusion is drawn that in the worldviews of the Lithuanian and German languages, the words describing the speech are the most frequently related to the fatherhood category and not so frequent are the names of mimics and movement, the descriptions of behaviour. Only the German language texts contain examples related to the expression of character features. Therefore, it can be assumed that the content of the fatherhood category in both languages is related to the description of a person's linguistic activity or the activities that lack a clear result. In the worldviews of the Lithuanian and German languages, fatherhood is inseparable from paternity, subordinate relations, and search for closer ties. Subordinate relations can be related not only to the expression of positive emotions but also to verbal aggression.

It can be summarized that in the worldviews of compared languages, this fragment of reality is perceived in a similar way. As a difference may be mentioned the tendency to relate fatherhood to the issues of social nature in the worldview of the German language.

Įvadas

Straipsnio tikslas – remiantis pasaulio kategorizacijos lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose ypatumais, sugretinti, kokios charakteristikos yra siejamos su tėvu, kaip abiejų kalbų pasaulėvaizdžiuose suvokiamas tėvui būdingas elgesys.

Tiriamoji medžiaga – iš Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno surinkti prieveiksmio *tėviškai* ir lyginamosios konstrukcijos *kaip tėvas* vartojimo pavyzdžiai, jų atitikmenys vokiečių kalboje *väterlich* ir *wie ein Vater*: pasinaudota daugiau nei 200 lietuvių kalbos pavyzdžių, vokiečių kalbos medžiagą sudaro 200 pavyzdžių, kurie surinkti iš *ids.mannheim* ir *Leipzig Wortschatz* vokiečių kalbos tekstynų.

Atliekant straipsnyje pristatomą tyrimą, pasitelkti konceptualiosios analizės, interpretacijos ir gretinamasis metodai.

Klausimo ištirtumas

Yra aprašyta dalis lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje su vaikais, vyrais ir moterimis siejamų kategorijų turinio (Papaurėlytė-Klovienė 2007; Papaurėlytė 2008), su lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiui būdingais pasaulio kategorizacijos ypatumais galima sieti kalbine medžiaga paremtus lietuvių, Lietuvos etninių regionų gyventojų ir kaimyninių tautų atstovų charakterio bruožų aprašymus (Papaurėlytė-Klovienė 2009, 244–252; Papaurėlytė-Klovienė, Župerka 2010; Papaurėlytė-Klovienė 2010).

Šiek tiek kitokia situacija, jeigu kalbame apie konkretų vaidmenį šeimoje atliekančių asmenų vaizdinio lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje ir Lietuvos viešajame diskurse tyrimą. Nėra darbų, kuriuose būtų siekiama aprašyti, koks tėvo vaizdinys yra būdingas lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiui, viešajam diskursui (plg. Gintarės Kavaliūnaitės-Amelyushkinos straipsnį, kuriame detaliai aprašoma, koki motinystės įvaizdį pateikia Lietuvos žiniasklaida (2006)).

Platesniame kontekste tėvo statusas šiuolaikinėje visuomenėje analizuojamas Andriaus Vaitkevičiaus straipsnyje (Vaitkevičiaus 2016). Autorius aptaria keletą esminių tėvo statusą apibūdinančių aspektų, remiasi psichologų, kitų mokslininkų darbais, konstatuoja tėvo statuso krizę ir rašo apie jos poveikį šeimos gyvenimui. Straipsnyje nėra išvalgų, kurios tiesiogiai atskleistų, koks tėvo suvokimas būdingas būtent lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiui ir Lietuvos viešajam diskursui.

Panašūs su vyriškąja tapatybe, tėvo vaidmens krize siejami klausimai gvildenami ir Linos Radžiūnienės straipsnyje. Autorė dėmesį sutelkia ne tik į tarptautinį kontekstą, bet ir į tai, kaip su tėvo vaidmens statuso visuomenėje pokyčiais bandoma tvarkytis Lietuvoje (Radžiūnienė 2010).

Iš dalies su šiame straipsnyje aprašomu tėvo vaizdiniu lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose koreliuoja Daivos Sirtautienės tyrimas, kuriame analizuojamos lyčių vaizdavimo ypatybės pirmojo atkurto nepriklausomos Lietuvos dešimtmečio laikraščiuose. Minėtina, kad mokslininkė (panašiai kaip jau minėti Andrius Vaitkevičius ir Lina Radžiūnienė) konstatuoja savotišką tėvo vaidmens krizę. Iš Daivos Sirtautienės tyrimo daroma išvada, kad tėvystė 1990–2000 metais parašytuose tekstuose apie vyrus aktualizuoja gerokai rečiau nei motinystė tekstuose apie moteris (Sirtautienė 2016). Vadinas, taip ne tik atspindimi, bet ir palaikomi vyro ir tėvo vaidmens suvokimo stereotipai.

Literatūrologės Loretos Jakonytės straipsnyje dėmesys sutelktas į XX a. 5–6 dešimtmečio prozoje vaikams siūlomą šeimos vaizdinį, vadinasi, ir į tėvo paveikslą. Pripažįstama, kad to laikotarpio grožinius tekstus yra stipriai paveikusi tarybinė ideologija ir socialistinio realizmo estetika, vis dėlto galima teigti, kad kūrinuose pateikiami skirtingi tėvo paveikslai iš dalies atspindi tai, kas buvo būdinga ir to meto viešajam diskursui, vadinasi, ir atitinkamo laikotarpio lietuvių kalbos pasaulėvaizdžiui (Jakonytė 2015).

Kintantis tėvo vaidmuo visuomenėje diskutuojamas ir Vokietijos socialinių mokslų studijose. J. Possinger (Possinger 2013) pabrėžia, kad nors visuomenės sąmonėje dar gajus stereotipas, jog tėvas yra šeimos maitintojas, Vokietijoje vis garsiau kalbama apie „*naujuosius tėvus*“ (*neue Väter*), aktyviau dalyvaujančius šeimos gyvenime. Pasitelkiant skirtingas teorines metodologines prieigas ir empirinius tyrimus apie visuomenę „be tėvo“ (*vaterlose Gesellschaft*), ypatingai šeimai atsidavusius tėvus diskutuojama J. Huber monografijoje (Huber 2019). Vokiečių kalba publikuotas straipsnis apie giminystės terminų vertimo problemas vokiečių ir bosnių kalbose (Hrustic 2017).

Su *tėviškumo* kategorija, TĖVO konceptu siejami pasaulio kategorizacijos ypatumai lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose nebuvo nei gretinti, nei aprašyti atskirai, todėl šiame straipsnyje pristatomas tyrimas yra naujas, jis gali suteikti informacijos apie galimą universalų tėviškumo kategorijos pobūdį ir nuo kalbos pasaulėvaizdžio specifikos priklausančias specifines jo charakteristikas.

Teorinis tyrimo pagrindas

Remiantis aristoteliškuoju kategorijos supratimu, tai pačiai kategorijai priklausantys elementai turi būti susieti tų pačių požymių; jeigu elementų nesieja bendri požymiai, jie negali būti priskirti tai pačiai kategorijai. Straipsnyje pristatomas tyrimas paremtas kitokiu, t. y. kognityvinei lingvistikai artimu, požiūriu į pasaulio kategorizaciją. *Kognityvinių terminų žodyne* rašoma, kad kategorizacija yra įvairaus pobūdžio reiškinių sisteminimas, tvarkymas, siejimas į grupes (KSKT 1996, 44), o jos rezultatas – **kategorijos**. Kategoriją žodyno autoriai apibrėžia kaip vieną iš pažintinių mąstymo formų, ji suteikia žmogui galimybę apibendrinti patirtį ir ją klasifikuoti (daugiau apie kategorijos suvokimą kognityvinėje lingvistikoje žr. Mikulskas 2009, 39–80). Kognityvinėje lingvistikoje kategorijos nariai neprivalo turėti bendro požymių rinkinio, užtenka, kad yra bruožų, vieną kategorijos narį siejančių su bent vienu kitu kategorijos nariu. Taip suvokiama kategorija turi gerokai platesnes ribas, galima daryti prielaidą, kad ji net negali būti baigtinė, nes, gausėjant naujų kategorijos narių, didėja jos galimybė prisijungti naujų elementų, turinčių bent vieną bendrą bruožą su kuriuo nors vienu iš senesnių kategorijos narių.

Šiame straipsnyje dėmesys sutelktas į *tėviškumo* kategoriją lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose, kitaip tariant, analizuojami tie atvejai, kai nekalbinei tikrovei būdingi veiksmai apibūdinami kaip atliekami tėviškai, daiktų ir reiškinių esmė yra nusakoma per sąsają su tėviškumo kategorija. Pavyzdžius renkant dėmesys sutelktas į kategorijos turinį atskleidžiančius junginius su

prieveiksmiu *tėviškai* ir lyginamąją konstrukciją *kaip tėvas* (vokiečių kalbos pavyzdžiai *väterlich, wie ein Vater* turi tokias pačias reikšmes). Tyrime apsiribojama nematerialiais ir nestatiškais procesais, daiktais ir reiškiniiais. Analizė apima tuos vartosenos pavyzdžius, kuriuose kalbama, kad procesai, požymiai ir veiksmai yra tokie, kokie yra arba būtų būdingi tėvui.

Priskiriant naują informaciją aptariamai kategorijai, kategorijos centras yra tėvas, o kategorizacijos pagrindas – galimo panašumo suvokimas. Apibendrinti, kad visi aptariamai apibūdinimai priklauso tai pačiai kategorijai, galima atsižvelgiant į tai, kad šalia požymių pavadinimų figūruoja prieveiksmis *tėviškai* (vok. *väterlich*) arba pasitelkiamas lyginimo pagrindas *kaip tėvas* (vok. *wie ein Vater*). Kognityvinės lingvistikos idėjomis paremtas kategorijos suvokimas leidžia daryti prielaidą, kad aptariamai kategorijai gali priklausyti skirtingoms semantinėms grupėms priklausantys veiksmai ir procesų pavadinimai, nebūtinai turintys bendrų požymių.

Kadangi pristatomas tyrimas yra gretinamojo pobūdžio, nepriklausomu gretinimo etalonu laikoma pati *tėviškumo* kategorija, kuri yra universali, galima daryti prielaidą, kad gali skirtis jos aktualizacijos būdai, t. y. tos semantinės grupės, kurioms gretinamose kalbose priklauso su *tėviškumo* kategorija siejami veiksmai, procesų ir požymių pavadinimai.

Tyrimas

Visi pavyzdžiai suskirstyti atsižvelgiant į tai, kaip išreiškiamą su tėvu siejamo elgesio specifiką jie apibūdina – kalba, mimika, judesiais arba elgesiu.

Iš lyginamosios konstrukcijos kaip tėvas (vok. *wie ein Vater*) vartojimo pavyzdžių galima apibendrinti, kokie veiksmai ir charakteristikos gretinamų kalbų pasaulėvaizdžiuose siejamos su tėvu.

Kas yra vadinamas tėvu, kaip turėtų elgtis tėvas, atrodo, turėtų būti savaime suprantama, todėl tekstuose tiesiog konstatuojama, kad vienas ar kitas žmogus yra kaip tėvas: <...> *toksai Lietuvos rusas, buvo mums visiems kaip tėvas; Pensiono direktorius Rimantas Ramanauskas Juozui kaip tėvas. Tik juo vaikinai ir pasitiki.* Vokiškuose spaudoje tekstuose tėvas labiau konkretizuojamas. Labai dažnai tai futbolo treneris arba mokytojas, pvz.: *Friedhelm Funkel ist für mich wie ein Vater», sagte der 21 Jahre alte Fußballprofi dem Magazin «Sport Bil. Viele Schüler hätten in ihm so etwas wie einen Vater gesehen, betonte Thielsen.*

Dalyje lyginamųjų konstrukcijų vartojimo pavyzdžių užfiksuotas konkretesnis suvokimas apie tėvui būdingą elgesį. Minėtinas elgesys, suvokiamas pagal nutylėjimą – iš pavyzdžio aišku tik tiek, kad galima apibrėžti tėvui būdingą elgesį: <...> *ar ne Jūs su manimi pasielgėte kaip tėvas?* Viena vertus, remiantis prototipiška ir galimai visų kalbų pasaulėvaizdžiams universalia tėvo, t. y. globėjo, samprata galima daryti prielaidą, kad kalbama apie pozityvų elgesį. Kita vertus, tėvo elgesys gali būti ir visiškai priešingas: *Žudydamas tave kaip tėvas, aš sugrišiu pas tave kaip dangus.* Viena iš tėvo elgesio dominančių – būtinybė daryti tai, kas yra privalu turint galvoje kultūrinei bendrijai būdingas elgesio normas: „*Kaip žmogus aš norėčiau..., bet kaip tėvas privalau*“; <...> *kuris kaip tėvas esąs*

priverstas bausti negeruosius; <...> geriausia su savo atžala elgtis taip, kaip tėvui pridera. Skirtingi veiksmažodžiai atskleidžia skirtingus privalomumo laipsnius: pridera → privalau → esu priverstas. Tik nedaug iš surinktų lietuvių kalbos pavyzdžių atskleidžia konkrečias tėvo elgesio kryptis: <...> kunigams turi būti kaip tėvas – ne bausti, o padėti pasitaisyti; Protingai, be kaltinimų, kaip tėvas su dukra. Vokiečių kalbai nebūdingas toks detalizavimas, čia daugiau randama pavyzdžių, kurie tik nurodo, kad jis elgiasi kaip tėvas, bet konkrečios elgsenos kryptis nenurodomos.

Atskira dalis pavyzdžių atskleidžia tėviškumo kategorijos turinį per požiūrį į tėvą iš šalies. Tėvas yra tas žmogus, su kuriuo turėtų natūraliai susiklostyti šiltas ir artimas ryšys – pavyzdžiuose diferencijuojamas toks santykis, jo paletė plati, apimami jausmai nuo pagarbos iki meilės, plg. <...> *dėkoja širdimi jį garbinęs kaip tėvą; O aš jį visada gerbiau ir gerbsiu kaip tėvą; Jį vaikelis mylėjo ir gerbė kaip tėvą.*

Meilės ir pagarbos tėvui santykis aktualizuojamas ir vokiečių kalbos pavyzdžiuose, pvz.: <...> *liebt sie wie ein Vater seine Kinder.*

Vokiečių kalbos pasaulėvaizdį atskleidžiančiuose pavyzdžiuose taip pat užfiksuota, kad tėvui būdinga globėjiška ir rūpestinga elgsena, pvz.: <...> *der Herrscher ist gleichzeitig aufgefordert, gegenüber jedem einzelnen wie ein Vater zu handeln; Er hat uns wie ein Vater aufgenommen <...>. Tėvas vokiečių spaudos diskurse išskiriamas kaip mylintis, guodžiantis, mokantis, auklėjantis vaikus panašius į jį patį, pvz.: wieder mal zeigt eine Geschichte wie ein Vater versuchte aus seinen Kindern Menschen zu machen die so sind wie er; Doch ich verabschiede mich voller Zufriedenheit, wie ein Vater, der beruhigt ist; Ernani ist für mich wie ein Vater, der mich lehrt.*

Atkreiptinas dėmesys, kad tėviško rūpesčio apraiškos būdingos vokiečių kalbos futbolo diskursui, čia atskleidžiamas trenerio – žaidėjo, tėvo – sūnaus santykis, pvz.: *Kapstadt – Trainer Diego Maradona nahm Lionel Messi wie ein Vater in den Arm; Queiroz war für den 23 Jahre alten Ronaldo in Manchester so etwas wie ein Vater; Ansonsten fällt die Führungsfunktion im DBB-Team Bauermann selbst zu, der wie ein Vater für seine jungen Spieler wirkt – eine Rolle, die er sichtlich genießt.* Ištirtoje lietuvių kalbos imtyje tokių pavyzdžių nerasta.

Pasitaiko pavyzdžių, kad tėvui būdingos savybės priskiriamos valstybei, iš jos tikimasi atitinkamo elgesio, pvz.: *Offenbar glaubt die Mehrheit der Deutschen noch, dass ihr Staat wie ein Vater für sie sorgt.* Tokio pobūdžio suvokimą atskleidžiančių pavyzdžių lietuvių kalbos tekstyne nerasta.

Vokiečių kalbos tekstuose esama užuominų apie tėvui nederamą, o kartais nusikalstamą veiklą, pvz.: *Ich kann auch nicht verstehn, wie ein Vater so was tun kann; Dass er den Kindern, für die er wie ein Vater war, solches Leid zufügte und dabei auch noch in der Jugendhilfe arbeitete, machte den Fall in den Augen des Gerichts besonders schwerwiegend.*

Bet kurią žmogaus veiklą potencialiai yra įmanoma apibūdinti kaip tėvišką. Išanalizavus iš lietuvių ir vokiečių kalbų tekstynų išrinktus prieveiksmio *tėviškai* (vok. *väterlich*) vartojimo pavyzdžius, buvo apibrėžti kai kurie pasaulio

kategorizacijos lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose, atskaitos tašku laikant tėviškumo kategoriją, polinkiai. Padaryta išvada, kad visus pavyzdžius (juose dažniausiai apibūdinamas konkretus žmogaus veiksmas) galima skirstyti į kelias grupes pagal sakinyje aprašomos situacijos pobūdį nusakančio veiksmožodžio semantiką: KALBA, MIMIKA, JUDESIAI (gestai, nukreipti į žmogų, tiesiog judesiai), VEIKSMAI, ATSPINDINTYS POŽIŪRĮ.

KALBA

Lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio medžiagoje gausiausia yra grupė, apimanti įvairius kalbos aktus pavadinančius veiksmožodžius. Visus kalbėjimo veiksmožodžius galima skirstyti dar smulkiau pagal jų pavadinamo veiksmo pobūdį ir numanomą poveikį adresatui (kartais ir abiems pokalbio dalyviams).

Pirmiausia minėtinas paprasčiausias pasikeitimas informacija, kurio metu abu pokalbio dalyviai yra lygiaverčiai, neišreiškiama jokie subordinacinio santykio, pats kalbėjimo procesas neišsiskiria jokiais kitomis charakteristikomis, pavyzdžiui, emocijų gausa. Tėviškai galima *šnekėtis, kalbėtis, pasakoti*, plg.: *Jam šitaip tėviškai šnekant mano širdis sukunkuliavo; – Bus tu draugu, – sakau beveik tėviškai; Pirma švelniai ir tėviškai pasakojęs apie Abdulo mirtį; <...> jis kalbėjo ramiai, rimtai, tėviškai.*

Panašių pavyzdžių esama ir vokiečių kalboje, nes tėviškai galima argumentuoti, klausti, pvz.: *Die Motivation, später besser dazu Sorge zu tragen, ist schlicht grösser, argumentiert er fast väterlich; Fast väterlich spricht Strand über sein feinsinniges Metier; erklärte Volcker väterlich, aber bestimmt.*

Kitas kalbinės veiklos tipas apima tuos atvejus, kuriuos sąlygiškai būtų galima vadinti pereinamaisiais nuo neutralaus santykio link apibrėžtos subordinacijos. Tėvui (kaip artimam ir vyresniam žmogui) natūralu yra rūpintis ir domėtis, todėl tėviškai gali būti klausima. Rūpestis, nelygu bendraujančių žmonių ryšys, gali būti išreiškiamas tiesiog klausimais, plg.: *<...> ir tėviškai paklausė, ar tik tai jis nebūsiąs KGB agentas; <...> tėviškai paklausinėjęs Sabriną, ar aš jos neskriaudžiąs; <...> tėviškai bėrė klausimus.*

Didžiausią dalį tarp lietuviškų kalbėjimo grupės veiksmožodžių sudaro tokie pavyzdžiai, kuriuose subordinacinis santykis išreikštas labai aiškiai. Pavyzdžių įvairovė leidžia apibrėžti galimais situacijos dalyvių santykiais, tikėtina jos baigtimi ir paties proceso pobūdžiu išsiskiriančiu atveju. Atskaitos tašku būtų galima laikyti skirtingą subordinacinį proceso dalyvių santykį, kuris vienam iš jų yra pagrindas kaip nors išreikšti savo viršenybę. Pozityviai savo vaikų (ar tiesiog jaunesnių žmonių) atžvilgiu nusiteikęs asmuo negaili jiems patarimų ir pamokymų: *<...> moteriškai, pardavinėjančiai skudurus, tėviškai patarė: „Per mišias reikia su Dievu kalbėtis“.* Toks rūpestis nuoširdus ir neturi prievartos: *Tėviškai pamoko, paragina nepasiduoti laiko dvasiai; Galima sakyti, tėviškai paaiškino, kad tai nebus paprasta padaryti; <...> tėviškai įspėti penitentą, tvirtai ir draugiškai padrąsinti.* Tokia tėvo elgsena būdinga ir vokiečių kalbos pasaulėvaizdžiui, pvz.: *väterlich warnte Hans Eggenberger vor Drogenkonsum und dem «Fun auf dem Gaspedal».*

Vokiečių kalbos tekstuose aptinkama pavyzdžių, kai tėvas vaikus giria, pvz.: *Von Piëch lässt er sich im Rampenlicht väterlich loben*; atsiprašo, pvz.: *entschuldigt der väterlich, "vorne unten ist sie blind*.

Vokiečių kalbos tekstuose pabrėžiama ypatinga meilės kupina tėvo elgsena, pvz.: *Netzle kann es gut mit den Kleinen, geht auf ihre Zwischenstufe ein, spricht liebevoll väterlich*.

Subordinacinis santykis, suprastas kaip pagrindas reikšti neigiamas nuostatas ar net agresiją kito žmogaus atžvilgiu, apibūdinamas tokiuose pavyzdžiuose, kuriuose kalbama apie aiškias žodinės agresijos apraiškas. Tėvas yra tas, kuris, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio logika, gali barti pokalbio dalyvį. Veiksmažodžių priešdėlių įvairovė atskleidžia šio proceso intensyvumą, plg.: *<...> o kultūros ministras tėviškai barasi; <...> tėviškai subarė departamento vadovas; Premjeras, užuot pataišęs ministrą, tik tėviškai pabara jį; <...> tėviškai išbarė korespondentę B. Vainauskienę už vulgarumą*. Barimas, išsiskiriantis tiek raiška, tiek akustinėmis savybėmis, apibūdinamas žodžiu *rėkti* arba bendrinėje kalboje nevertotinu *kolioti*: *Kelkis, tau sakau, – tėviškai užriko; Tai tuo tėviškai jis juos mokėdavo koliot*.

Vokiečių kalbos tekstuose esama pavyzdžių, kad ne visų elgsena yra tokia tėviška, kokios tikimasi, pvz.: *nicht alle klingen danach so väterlich wie einst Willy Brandt*

Galima daryti prielaidą, kad lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje su tėvu siejamos charakteristikos dažniausiai atskleidžia skirtingas subjekto komunikacines intencijas.

MIMIKA

Kitas informacijos raiškos būdas – mimika – su tėviškumo kategorija siejamas dviem aspektais: 1) kaip tiesiog tėvo ir sūnaus santykio raiška; 2) kaip šiltesnių nei įprasta žmonių santykių ir vertinimo raiška. Tėviškas gali būti vien akių judesys. Tekstuose minimi tiek momentinį, tiek ilgesnį veiksmažodžius pavadinantys žiūrėjimo veiksmažodžiai, plg.: *pažvelgti, nužvelgti, žvelgti, žiūri, sužiuro: Paskui pakėlęs galvą tėviškai pažvelgė į sūnų*. Patikslintas veiksmažodis taip pat apibūdina šiltesnius situacijos dalyvių santykius: *Greitai jis tėviškai meiliai žiūrėjo, kaip ateivis šveičia sorų košę*. Informatyvesnė ir mažiau interpretacijos galimybių turi ta situacija, kurioje pavartoti labai konkrečią lūpų padėtį pavadinantys veiksmažodžiai – nuo šypsenos iki juoko, plg.: *<...> tėviškai nusišypsojo jai Rojus; Ne veltui ponas prezidentas tėviškai šypsodamasis išbarė; Dievas tėviškai juokėsi iš jo*.

Pavyzdžių, reiškiančių mimiką, vokiečių kalboje įvairovė nėra didelė, daugiausia esama tiesiog regimojo suvokimo situacijų aprašymų, pvz.: *sah man ihn väterlich lächelnd; blickt väterlich besorgt, taip pat šypsenu, pvz.: auch wenn er noch so väterlich lächelt; Trainer Vicente del Bosque schmunzelte väterlich*. Pavyzdys su veiksmažodžiu *strahlen* (lie. *spindėti*) atskleidžia bendrą situacijos dalyvių nuotaiką, pvz.: *er strahlt etwas väterlich Beruhigendes aus*.

Galima apibendrinti, kad lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje kaip tėvui būdinga mimika paprastai apibūdinama šypsena ar tiesiog žvilgsnis. Panašus polinkis būdingas ir vokiečių kalbos pasaulėvaizdžiui.

JUDESIAI

Dar aiškiau galima atskirti judesius, kurie apibūdinami kaip tėviški. Tik labai maža dalis iš šios grupės veiksmažodžių nusako situaciją, kuri apsiriboja vieno žmogaus asmenine erdve, pavyzdžiui: *Lamstenas tėviškai palinguoja galvą*. Pereinamąją padėtį užima tie veiksmažodžiai, kurie apibūdina su kitu objektu susijusį, bet fizinio kontakto nenumatantį veiksmą, pavyzdžiui: <...> *prieidavo prie kiekvieno sužeistojo, tėviškai prisėdavo ant lovos krašto*.

Didžioji dalis surieveiksmiu *tėviškai* junginius sudarančių veiksmažodžių pavadina su fiziniu kontaktu susijusius veiksmus. Bendri jų visų požymiai – judesys ranka, liečiama viršutinė pašnekovo kūno dalis – galva, pečiai. Galima daryti prielaidą, kad tokia situacijų įvairovė paprastai apibūdina viena kryptimi – iš viršaus į apačią – atliekamą judesį. Tokia veiksmų kryptis gali būti interpretuojama kaip globėjiškumo simbolis, plg. <...> *tėviškai tapšnoja jam per petį; Senas žmogus tėviškai deda ranką jam ant peties; <...> tėviškai paglostydavo galvą; Patenkintas karalius paglostė dukteriai skruostą*. Kitaip tariant, kaip tėviškas apibūdinamas judesys yra ne baudžiantis ar keliantis grėsmę, o saugantis ir globojantis. Gestu gali būti palydėta nepasitenkinimo ar žodinės agresijos raiška gali būti: *Kuo čia dėtas aš ir kuo kontržvalgyba? – Vitkus tėviškai pagrasino pirštu*.

Ypatingai daug su tėviškumo kategorija siejamų judesių apibūdinimų yra vokiečių kalbos tekstuose, pvz.: *tėviškai linktelėti* reiškia pritarimą, pvz.: *würde väterlich dazu nicken*; judesys ranka į viršų reiškia pasisveikinimą, tačiau tėviškas pasisveikinimas daug šiltesnis, pvz.: *er hebt väterlich die Hand zum Gruss*. Dažni pavyzdžiai susiję su apkabinimu, pvz.: *legt väterlich seinen Arm um ihn; Wißt, daß der Papst euch gern hat, daß er euch im Herzen trägt, daß er euch alle väterlich umarmt und für euch betet; auf dem Foto steht er in seinem Rücken und legt die rechte Hand beinahe schon väterlich auf seine Schulter*. Tėviškai apkabiname, bet patapšnojama per kelį, pvz.: *DFB-Chef Zwanziger klopft dem Manager schon fast väterlich aufs Knie: «Sie werden das schaffen!»*.

Vokiečių kalbos tekstuose gausu pavyzdžių, kurie susiję su švelniu galvos ar veido glostymu, pvz.: *Fritz tätschelte ihm väterlich den Kopf und fuhr dann fort; kneift väterlich in die Backe; tätschelte ihm väterlich auf die Wange* arba su pritariamu patapšnojimu per petį, pvz.: *Recht väterlich klopfte mir auf die Schulter*. Vokiečių kalboje tėvišką elgseną atspindi pavyzdžiai, apibūdinantys situaciją, kai pri(si)glaudžiama prie krūtinės, pvz.: *Ich nahm mir also Luis väterlich zur Brust*.

Tėvui priskiriamo elgesio apibūdinimairieveiksmiu *tėviškai* yra dvejopi. Viena grupė veiksmažodžių yra siejama su situacijomis, kurios turėtų būti suvoktos pagal nutylėjimą – visiems kalbinės bendrijos nariams turėtų būti žinoma, ką reiškia pasakymai auklėti, elgtis, nuspręsti, vadovauti tėviškai. Tokie apibūdinimai gali

būti sukonkretinti, plg.: *Pasielgiau labai kvailai, labai tėviškai ir iš meilės jai; Valinskas tėviškai nusprendė.*

Galima apibendrinti, kad abiejų gretinamų kalbų pasaulėvaizdžiuose kaip tėviški apibūdinami judesiai yra dvejopi – dažniau tai yra vienokie ar kitokie prisilietimai, rečiau – tiesiog neintensyvūs veiksmai.

Beveik vien tik teigiamą santykį atskleidžia kita su konkrečiomis situacijomis susijusių veiksmažodžių grupė. Remiantis apibendrinta jos reikšme galima teigti, kad tėvas yra tas žmogus, kuris su kitu asmeniu (arba vaiku, arba tuo, su kuo sieja panašūs subordinaciniai santykiai) yra susikūręs pozityvų globėjišką emocinį ryšį. Vien tik paties ryšio situaciją be aliuzijų į aktyvius veiksmus apibūdina veiksmažodžiai *pamilti, mylėti*: <...> *davė tiems žmonėms darbo, knygu, muzikos ir labai visus tėviškai mylėjo*. Taip apibūdintas jausmas nesusijęs su priešingų lyčių santykiais, numato labiau į tėvų ir vaikų sąveiką orientuotą ryšį: <...> *bet jis mylėjo ją tėviškai, tarsi savo dukterį*.

Tipiškiausias su tėvui priskiriamu elgesiu siejamas santykis yra rūpestis – ryšys, kai vienas asmuo jaučia atsakomybę už kitą asmenį ar jų grupę ir aktyviai veikia, kad š būseną turėtų materialią raišką: *Sūnus tėviškai rūpinasi sesute, kaip niekas kitas moka ją užmigdyti; Vaikais tėviškai rūpinosi stovyklos viršininkas; <...> nepriklausoma tauta gali šitaip tėviškai galvoti apie savo gimtąją žemę*.

Daroma išvada, kad kaip tipiškam tėvui būdingas elgesys lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose suvokiamas siekis rūpintis kitu žmogumi, jį globoti.

Reikia atkreipti dėmesį, kad iš vokiečių kalbos tekstų pavyzdžių galima daryti išvadą, kad tėviška elgsena gali būti būdinga ne tik viršininkui, pvz.: *Der Geschäftsführer den beiden Jungunternehmern väterlich unter die Arme gegriffen; der Chef sei nett gewesen, väterlich zuweilen*, bet ir treneriui, pvz.: *der Trainer soll nicht herrschen, sondern sie väterlich begleiten*. Vokiečių kalbos pasaulėvaizdyje užfiksuota, kad kliento atžvilgiu tėvišką santykį gali jausti ir teisininkas, pvz.: *der angesehene Jurist fühlte sich ihm bald väterlich verbunden; Da ist Gerichtspräsident <...> väterlich interpretiert*. Peržiūrėtuose lietuvių kalbos tekstuose tokių pavyzdžių neaptikta. Vokiečių kalbos pavyzdžiuose užfiksuota nuostata, kad jaunimas yra ta tikslinė grupė, kuriai ypatingai reikia tėviškos globos, pvz.: *Er betreut die Jugendlichen väterlich*. Galima pastebėti, kad vokiečių kalboje daugiau pavyzdžių, kai tėviška globjiška elgsena būdinga politikui, pvz.: *In Sachen Integrationpolitik väterlich um andere Landeskinder bemühen*. Vokiečiams labai svarbu ekologija, todėl tekstuose yra pavyzdžių, kuriuose žodis tėviškumo kategorija siejama rūpinimusi aplinkos būkle, pvz.: *An deren Erhaltung wirkt sie väterlich ökologisch belastet als Mitarbeiterin einer Greifvogelstation mit*. Ištirtoje lietuvių kalbos imtyje tokių pavyzdžių nerasta.

Išvados

Atliekant gretinamojo pobūdžio tyrimą Iš Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno buvo išrinkta, peržiūrėta ir suklasifikuota daugiau nei 200 su tėviškumo kategorija siejamų pavyzdžių, analizei pasitelktą vokiečių kalbos medžiagą taip pat sudaro apie 200 pavyzdžių, surinktų iš vokiečių kalbos tekstynų ir puslapio

ids.mannheim. Išanalizavus ir sugretinus abiejų kalbų pavyzdžius galima teigti, kad dažniausiai lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose su tėviškumo kategorija siejami kalbėjimą pavadinantys žodžiai, rečiau – mimikos ir judesių pavadinimai, elgesio apibūdinimai. Tik vokiečių kalbos tekstuose rasta su charakterio savybių raiška siejamų pavyzdžių. Analizė leidžia daryti prielaidą, kad abiejose gretinamose kalbose tėviškumo kategorijos turinys susijęs su asmens kalbinės veiklos ar aiškesnio rezultato neturinčių veiksmų aprašymu. Lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose tėviškumas apima globėjiškumą, subordinacinius santykius, artimesnio ryšio paieškas. Minėtina, kad subordinaciniai santykiai gali būti susiję ne tik su teigiamai vertinamų emocijų raiška, bet ir savotiška žodine agresija.

Galima apibendrinti, kad gretinamų kalbų pasaulėvaizdžiuose šis tikrovės fragmentas suvokiamas panašiai. Kaip skirtumas minėtinas polinkis vokiečių kalbos pasaulėvaizdyje tėviškumą sieti ir visuomeninio pobūdžio klausimais.

Atliktas tyrimas leidžia daryti prielaidą, kad ne tik lietuvių ir vokiečių, bet ir kitose giminiškose kalbose kategorizuojant pasaulį gali būti pasitelkiami tie patys arba panašūs TĖVO koncepto aspektai, kurių pagrindu sudaromas tėviškumo kategorijos turinys.

Literatūra

Jakonytė 2015 – Jakonytė, Loreta. Kas viršesnis? Galios apytaka šeimoje XX a. 5–6-ojo dešimtmečio lietuvių prozoje vaikams. *Colloquia*, 2015, Nr. 34, pp. 135–153.

Hrustic 2017 – Hrustic, Melisa Verwandtschaftsbeziehungen und- bezeichnungen im Deutschen und im Bosnischen – Kulturelle Unterschiede als Übersetzungsproblem. Sud. Cs. Földes *Interkulturelle Linguistik als Forschungsorientierung in der mitteleuropäischen Germanistik*. Narr Francke Verlag, 2017.

Huber 2019 – Huber, Johannes. *Vater, wo bist du?* Beltz Juventa in der Verlagsgruppe Beltz, 2019.

Kavaliūnaitė-Amelyushkina 2006 – Kavaliūnaitė-Amelyushkina, Gintarė. Motinystės įvaizdis Lietuvos žiniasklaidoje. *Lyčių studijos ir tyrimai*, 2006, Nr. 2, pp. 45–52.

KSKT 1996 – Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва : Изд-во Филологического факультета МГУ, 1996, 245 p.

Mikulskas 2009 – Mikulskas, Rolandas. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. *Kalba ir žmonės*. Sud. Judžentis, A. Vilnius : Vilniaus universitetas, 2009, 267 p.

Papaurėlytė-Klovienė 2007 – Papaurėlytė-Klovienė, Silvija. Vaikas – pasaulio kategorizacijos atskaitos taškas (remiantis lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio medžiaga). *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2007, Nr. 3, pp. 118–125.

Papaurėlytė-Klovienė 2008 – Papaurėlytė-Klovienė, Silvija. Vaikų, moterų ir vyrų elgesys kaip pasaulio kategorizacijos atskaitos taškas (remiantis lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio atskaitos medžiaga). *Filologija*, 2008, Nr. 13, pp. 106–119.

Papaurėlytė-Klovienė 2009 – Papaurėlytė-Klovienė, Silvija. Lietuvių nacionalinis charakteris lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje: ar galime vadintis darbščiaisiais pavyduoliais? *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2009, Nr. 8, pp. 244–252.

Papaurėlytė 2010 – Papaurėlytė-Klovienė, Silvija. Kaimyninių tautų atstovai ir jų nacionalinio charakterio specifika lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje. *Lietuvių kalba* [elektroninis išteklius], 2010, Nr. 4.

- Papaurėlytė, Župerka 2010** – **Papaurėlytė-Klovienė, Silvija, Župerka, Kazimieras.** Lietuvos etninių sričių gyventojų charakterio bruožai kalbos pasaulėvaizdyje. *Kalbos kultūra*, 2010, Nr. 83, pp. 185–201.
- Possinger 2013** – **Possinger, Johanna** *Vaterschaft im Spannungsfeld von Erwerbs- und Familienleben „Neuen Vätern“ auf der Spur.* Springer VS, 2013.
- Radžiūnienė 2010** – **Radžiūnienė, Lina.** Tėvo tapatybės pokyčiai ir tėvų judėjimai. *Lyčių studijos ir tyrimai*, 2010, Nr. 8, pp. 83–92.
- Sirtautienė 2016** – **Sirtautienė, Daiva.** Lyčių vaizdavimo ypatybės Lietuvos laikraščiuose. *Tiltai*, 2016, Nr. 2 (74), pp. 63–76.
- Vaitkevičius 2016** – **Vaitkevičius, Andrius.** Tėvo statuso krizė šiandienos visuomenėje. *Opera theologorum Samogitarum*, 2016, Nr. 4, pp. 119–128.